

Олександра Рижова

ФОРМИ ВІЯВУ АРХЕТИПУ ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ В ОБРАЗІ БОГИНИ МАРЕНИ У ДАВНІЙ КУЛЬТУРІ РІЗНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ (УКРАЇНЦІВ, БІЛОРУСІВ, РОСІЯН, ПОЛЯКІВ)

DOI: 10.5281/zenodo.4119878

© О. Рижова, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – розглянути світоглядні уявлення древніх слов'ян на прикладі образу матері, який є домінантою колективного досвіду, надзвичайно давнього (матріархат) та актуального (рідна мати) і водночас з'ясувати, які суперечності він викликає у тлумаченні та інтерпретаціях, вказати на двоїстий характер архетипу Великої Матері, основними рисами якого є родючість і достаток, смерть і життя, відродження та любов. Аналіз фольклору дає змогу авторці представити особливості менталітету слов'янських народів, знайти їхні спільні та відмінні риси, дати пояснення їхньому поклонінню тому, що не приносило добра, а скоріше змушувало лякатися й жахатися. Результати дослідження вказали на спільність поведінки слов'ян у ставленні до Марени – всюди її не тільки боялися, але і поважали за постійне відродження життя, підтримку рівноваги в природі і Всесвіті. Отже, проаналізувавши українські, польські, чеські, словацькі, білоруські та російські обряди, приказки, пісні, казки тощо, авторка дійшла висновку, що архетип Великої Матері об'єднує ціннісне світоглядне поле вказаних слов'янських народів, але має децю різні прояви.

Ключові слова: слов'яни, архетип, Марена, фольклор, джерела, менталітет, життя, смерть.

Український філософ і культуролог С. Кримський зазначив, що аналіз архетипів становить досить адекватний, відповідний умовам наукової раціональності метод дослідження національної культури та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень¹. Ми використали метод дослідження архетипів, про який каже С. Кримський, для аналізу образу Великої Матері та його виявів у культурі різних слов'янських народів. Багато вчених займалося вивченням цього архетипу в обрядах, фольклорі, традиціях слов'ян і, на наш погляд, вони йшли паралельними шляхами та доходили схожих висновків. Проведений нами системний аналіз цих праць дозволив стверджувати, що протягом багатьох століть від спільного проживання слов'янських народів до їхнього розділення, розселення по різних територіях та формування окремих етносів зберігалися залишки досліджуваного культу в фольклорі, традиційних святкуваннях (Івана Купала, Масляної тощо) і побутових забобонах.

Розглянемо основні праці культурологів, етнографів, істориків, філософів щодо поклоніння Великій Матері та його відбитків на культурах слов'ян.

У ментальності, мові, традиціях, фольклорі відображається метафізичний зв'язок народу з прадавніми віруваннями, а тому аналіз архетипів, притаманних слов'янським народам, дозволяє визначити джерела походження цих образів. Розглядаючи українські, польські, чеські, словацькі, білоруські та російські обряди, приказки, пісні, казки тощо ми знаходимо їхні спільні та відмінні риси, і спільного під час аналізу виявляємо більше.

¹ Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 306.

Образ Матері, як стверджує І. Сікорська, найскладніший, він викликає суперечності у тлумаченні та інтерпретації, це домінанта колективного досвіду, надзвичайно давнього (матріархат) та актуального (рідна мати) водночас. Цей архетип початково двоїстий і розщеплений на, з одного боку, хтонічний аспект родючості, достатку, сексуальності та, з іншого, – ефірно-повітряний аспект чистоти, цнотливості².

Усі дослідники первісних вірувань відзначають, що для давньої людини символом вічності людського буття, його запорукою було уявлення про Велику Матір, адже допоки вона існує, життя не припиняється. Її образ має різноманітні іпостасі, які втілюються в різних богинях, що сприяють пізнанню її багатоаспектної функціональності та значущості. Як відомо, в пантеоні індоєвропейців верховне становище займала саме богиня, відгомін культу якої зберігається в міфології та фольклорі цих народів дотепер.

Експертка з ранньої історії слов'янських племен М. Гімбутас пише: «З огляду на незліченну кількість зображень, які дісталися нам від доісторичної Європи, джерелом найдавніших релігійних переживань було велике таїнство жіночої життєдайної сили творення. Велика богиня-Мати, зі священного мороку утроби якої виходять всі творіння, була метафорою самої Природи, вселенського джерела життя та смерті, що постійно оновлюється в безперервній зміні життя, смерті та відродження... Найдавніші з вирізаних на скелях символів, як і вироби з рогу й кістки, є прямим наслідком глибокої віри в Богиню-дарувальницю життя, джерело всього суцього»³. Дослідивши релігійні уявлення стародавнього населення Європи, вчена дійшла висновку, що серцевиною давньоєвропейської символіки є циклічне повторення таїнства народження, смерті та нового повернення як людини, так і всього живого. Символи й образи концентруються навколо партеногенетичної (тієї, що самозароджується) Богині, єдиного джерела життя.

Російський письменник, історик М. Серяков у книзі «Богини славянського мира» звертає увагу на те, що основною рисою Богині є материнська турбота про дітей, яка виявляється не тільки в породженні живих істот і їх забезпеченні всім необхідним для життя. Ця материнська любов виражається також і в тому, щоб прийняти в Своє Лоно все померле від її руки, щоб відродити його до нового життя⁴.

Отже, досліджуваний архетип має глибокі корені в давній індоєвропейській міфології. Виявом образу Великої Богині-Матері у слов'ян є її давня язичницька іпостась Марена (Мара, Маржана) – загальнослов'янська богиня зими та смерті.

На думку Б. Рыбакова, імена таких сумнівних «божеств», як Марена, Купала не можуть збагатити слов'янський пантеон (як це здавалося історикам XV–XVII ст.), але вводять нас у цікавий розділ язичницьких уявлень дуже глибокої індоєвропейської давнини, описаних Д. Фрезером у «Золотій гілці», – уявлень про божество рослинності, що вмирає, а потім воскресає⁵. «Справа в тому, що марени й купали – це солом'яні опудала, ляльки, які знищуються під час обряду; їх роздирають на частини, спалюють, топлять, здійснюють дійство поховання та ритуального оплакування. Для нас дуже важливо відзначити широку розповсюдженість цих обрядів у слов'янському світі та далеко за його межами в усіх європейських народів, що говорить про їх архаїзм»⁶.

² Сікорська І. М. Генеза образу мачухи в західноєвропейській та українській фольклорній традиції. Міфологічна казка та історична дійсність. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць*. Київ: Акцент, 2006. Вип. 24, ч. 2. С. 659–675.

³ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богині. Мир Древней Европы. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2006. С. 243.

⁴ Серяков М. Л. Богини славянського мира. Москва: Вече, 2016. С. 360.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. С. 334.

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних... С. 316–317.

Марена була частиною весняних ритуальних обрядів, зберіглося достатньо свідчень про поширення таких святкувань на її пошану в Словаччині, Моравії, Чехії, Польщі (Великопольща, Сілезія, Мазовія, Келецьке, Люблінське, Краківське воєводства), Лужиці, Каринтії, Австрії та Угорщині. Богиня Марена (Маржана) відома не лише з фольклорних, етнографічних джерел, а й із західнослов'янських писемних матеріалів XV–XVI ст., зокрема:

– Статути Анджая Ласкарца, познанського єпископа, доктора права (близько 1420 р.), містять спробу заборонити обряди, присвячені Маржані, та їх опис;

– хроніка Мацея Меховіти, професора Краківської академії, історика (1521 р.), зображує Маржану як богиню зернових культур та землеробства;

– історична хроніка «De origine et rebus gestis Polonorum» польського хроніста, теолога Марціна Кромера (1555 р.) надає відомості про Маржану-Дзевану та обряди, що їй присвячені;

– польський письменник та історіограф Марцін Бельський в «Хроніці всього світу» (1564 р.) дав характеристику Марзи, богині «Марса» та опис присвячених їй обрядів;

– Алессандро Гваньїні, польський письменник та історик у «Хроніці Європейської Сарматії» (1578 р.) дає опис обряду поклоніння Маржані в Сілезії;

– автор першої друкованої історії Східної Європи Мацей Стрийковський (1582 р.) описує Маржану «Ziewonna» та обряди, пов'язані з нею⁷.

Польський католицький священник, історик Я. Длугош ототожнював цю богиню з античною Церерою, «Матір'ю і богинею плодів», яку шанували селяни і хлібороби, приносячи в жертву пшеничні зерна. Він першим описав утоплення опудал Дзевани і Маржани⁸.

Інший польський письменник М. Бельський у 1551 р. так описував особисті спостереження цього свята: «На моїй ще пам'яті було колись по селах, що на Білому тижні посту топили одне опудало: прибравши сніп з конопель або соломи в людське плаття, все село проводжало його туди, де поблизу було яке-небудь озерце або калюжа, і там, знявши з нього одяг, кидали у воду, співаючи жалібно: “Смерть в'ється по тину, шукаючи собі клопіт” і т. д. Потім скоріше бігли додому від того місця; хто ж... у той час падав, вважали це ознакою, що він в тому ж році помре. Звали це опудало Маржана...»⁹.

За традицією в сілезьких селах в кожному будинку на вікні ставили деревце з маленькою лялькою – маржанкою (marzanka). Одні вважали, що лялька уособлює зиму і коли її топлять у річці, топлять зиму, щоб прийшла весна. Інші, спалюючи ляльку, говорили, що спалюють чаклунку. За третьою версією – топили смерть. Роздягаючи й кидаючи Маржану в річку, дівчата співали:

Wynieśliśmy mór ze wsi,
Latorośl niesem do wsi.

(Ми винесли мор із села,
Внесли пагони)¹⁰.

Як відзначають сучасні дослідники, ритуальне знищення образу Марени не тільки знаменувало завершення зими, а й забезпечувало родючість у всіх її проявах. Вірили, що знищення опудала забезпечить швидкий прихід літа, хороший урожай, збереже село від мору й смерті, а дівчатам забезпечить заміжжя. Оскільки щорічне утоплення Марени було покликане забезпечити хороший урожай, стає зрозумілим, чому Я. Длугош несподівано ототожнив її не з богинею смерті, а з богинею родючості римської міфології Церерою.

⁷ Niedzelski G. Marzanna – Ceres czy Hekate? *Weneda. Metologia Staropolska*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bogowiepolscy.net/gfx/file/Marzanna-Cerera-Hekate.pdf>.

⁸ Серяков М. Л. Богини славянського ... С. 289.

⁹ Там же.

¹⁰ Токарев С. А. (отв. ред.) Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX в. Весенние праздники. Москва: Наука, 1977. С. 208.

У «Хроніці польській, литовській та всієї Русі» польський історик М. Стрийковський також ототожнював Марену із богинею родючості Церерою: «...також Церері, богині землі, всіляких злаків, яку вони звали Маржана, їй теж в Гнєзно ... був за великі кошти збудований храм, де їй на славу десятину всілякого зерна після жнив приносили, просячи на майбутній рік рясного врожаю»¹¹.

Однак, якщо Я. Длугош ототожнював польську Маржану з римською богинею земної родючості Церерою, то більш ранні давньочеські глоси «*Mater verborum*» співвідносили її з набагато зловіснішою грецькою Гекатою, що підтверджується й коренем «мор», який лежить в основі її імені. Варто відзначити, що в фольклорі Марена також називалася *Smrt*, *Smrtka*, *Smrtonoska* та асоціювалася зі смертю й хворобами, як про це красномовно говорить чеська приказка: «Від Марени немає порятунку». Інше прислів'я свідчить: «проти Марени немає коріння», тобто ліків. Зазвичай вона уособлювалася жіночим опудалом, що символізувало смерть (мор) і зиму, яке урочисто топилося західними слов'янами під час зустрічі весни для забезпечення майбутнього врожаю¹².

С. Токарев пише, що в передостанню неділю перед Великоднем (так звану «смертну» або «Вербну») чехи та словаки ще на початку ХХ ст. здійснювали так званий «винос смерті». Він існував у безлічі варіантів. Головний об'єкт дійства, солом'яна лялька, була одягнена або в жіноче плаття (Морена, Маржена, Марена), або в чоловіче (Маржак). «Смерть» могла бути вдягнута у святкову сукню, навіть у наряд нареченої, а то і в лахміття. Від цього залежало і ставлення до неї. Ошатну «марену» іменували Маржена Прекрасна, Маржена моя мила. Соломо, що йшла на її виготовлення, потім розкидали на поля для приросту врожаю¹³.

Літні жінки в північній Словаччині пояснювали обряд виносу «марени» необхідністю вигнання зими. Вони навіть згадують, що коли в одну з весен не виконали цього обряду, настало таке холодне літо, що довелося урочисто виносити «марену» вже влітку. Про давність цього обряду свідчить суворя його заборона чеським синодом у 1366 р. та повторно – у 1384 р. Проте в Празі молодь урочисто «виносила смерть» навіть у XVII ст.¹⁴

Мабуть, це був старий язичницький обряд, що здійснювався в близький до весняного рівнодення період. А, можливо, також, міркує С. Токарев, що «марена» була колись живою жертвою, принесеною зимі та весняним водам. У старих обрядових піснях, що зберігаються в деяких областях і зараз, часто повторюється, що вона «за когось» померла. У Старому Грозенкові (північно-східна Моравія) вони складаються з питань до «марени» та її відповідей, де називаються люди або групи людей, за яких вона була принесена в жертву:

Morena, morena,
za kohos umrela?
– Za hrozenské dzievky,
Za pekne panenky.

(Марена, марена,
за кого ти померла?
За грозенковських дівчат,
За прекрасних панянок)¹⁵.

У чехів і словаків цей обряд існував до недавнього часу, а зараз зберігається у формі дитячої гри з піснюю: «Смерть несемо з села, нове літо в село» («*Smrt nesem ze vsi, nové leto do vsi*»)¹⁶.

Зі звичаєм «виносу смерті» у чехів і словаків був пов'язаний і інший обряд,

¹¹ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. 2011. С. 200. (Історичні джерела. Т. 10).

¹² Серяков М. Л. Богини славянського... С. 289.

¹³ Токарев С. А. (отв. ред.) Календарные обычаи... С. 229.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

що існував у той самий день або ж у наступну вербну (květná) неділю. Це було носіння символу весни – прикрашеної гілки ялини, верби (léto, letečko, jedličko, máj, lesola). Дівчата з літом ходили по домівках, танцювали, водили хороводи і співали:

Smrtná neděla,
Kde sa poděla
Poděla se, poděla
U sv. Jiří.
Svaty Jiří jede k nám
Odemyká zemi,
Aby trava rostla
trava zelená, fiala modrá.

(Смертна неділю,
Куди ти пропала,
Я була, була
У св. Юрія.
Св. Юрій їде до нас
Відімкнути землю,
Щоб трава росла,
Трава зелена, фіалка синя)¹⁷.

Звичай ходіння з літом у багатьох областях зберігається й зараз, навіть там, де давно забули про обряд виносу смерті. Цей звичай ілюструє двоїсту природу Марени, яка знаменувала як народження чогось нового, родючість, відродження природи після зими, так і була символом вмирання всього старого.

У східних слов'ян ім'я цієї богині смерті зберегли українці: Мареною називали купальське деревце. Його прикрашали вінками, намистом і стрічками, а поруч ставили одягнене в сорочку солом'яне опудало. Поки дівчата водили хоровод і стриба-ли через багаття, хлопці підкрадалися і виносили Марену, розривали на частини і топили в річці. Якщо дівчатам вдавалося відбити якусь частину цих речей, то гілки, солому – те, що залишилося, закопували в городі на врожай.

Біля причепуреного деревця дівчата співали:

Коло Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде, стороною.
Що на морі хвиля, а в долині роса,
Стороною дощик іде, стороною,
Над нашою рожею червоною¹⁸.

Український письменник, дослідник української міфології В. Войтович так змальовує обряд утоплення Марени: «Після того, як уже починало вечоріти, на кропиву кладуть солому й запалюють. Узявши в руки пучки палаючої соломи й убравшись у вінки з полину й всякого польового зілля, дівчата стрибають через вогонь просто у воду. Плаваючи у воді, вони держать в одній руці пучок запаленої соломи, бо як у вогні згорає солома, так і Маренонька нехай іде в цю ніч на відпочинок. Скупавшись, дівчата ворожать: пускають на воду вінки зі свічками: до якого берега вода понесе віночок, з того кутка треба чекати судженого. Коли ж багаття потухне, до ляльки прив'язують камінь, бо ж як кинуть у воду, то Марена обов'язково мусить втопитися. Топлять Марену, бо ріка – то широка і велика сонцева дорога у Вирій-рай потойбічний, де вічний спокій. Наші діди-прадіди вірили, що Марена через ріку Лету перевозить душі померлих на той світ, а тому і топлять, щоб повесні вона знову принесла людям радість і повноту життя. Від назви цієї річки Лета походить слово «Літо». Калиновий міст – межа, що замикає наше земне життя, а тому, хто уже перейшов Лету по калиновому або кленовому мосту, треба думати про дорогу у вічне зоряне царство предків.

Коли топлять Марену, дівчата розвішують свої віночки на деревах, а то й несуть додому й вішають у хатах, бо вони є надійним оберегом від усякої нечистої

¹⁷ Токарев С. А. (отв. ред.) Календарные обычаи... С. 230.

¹⁸ Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. С. 197.

сили, а ще вживають ці вінки як ліки. Гіллячко з Марени кидають на грядку в огірки, бо кажуть, що тоді вони краще ростуть»¹⁹.

У білорусів Марена – опудало, що спалюється на купальському багатті. Марами вони називають злих духів-перевертнів, що зачаровують людей, які гинуть від любовної туги. Якщо на селі захворів молодий хлопець, вважалося, що його мари засушили. Мара може обернутися дівчиною, привабити та згубити людину, вкрасти дитину і зіпсувати худобу²⁰.

Ось як описує це божество білоруський історик, фольклорист В. Ластовський: «Всю зиму над землею та людьми разом з Морозом панує смертний Дух Марени. Це стара потворна жінка. Але коли приходить час весни, Марена змушена ховатися в Наві до наступної зими. У Навський Великдень білоруси, знущаючись над духом, топлять куль соломи, вбраний як Марена, в першій за селом калюжі. Білоруси радіють, що з цього часу закінчується панування Марени»²¹.

У деяких російських областях Марена (Маринка) являє собою ритуальний символ, ляльку, що виготовляється із соломи, кропиви, деревця, обвішується квітами, плодами, стрічками. Іноді замість ляльки Маринку зображала молода дівчина, що була наряджена в кілька сорочок, які надягалися на підняті та зв'язані руки. Ляльку ще називали Маринка-русалонька. На Кубані її виготовляли дівчата до дванадцяти років, несли до річки зі співами, а потім камінням збивали прикраси й топили. Вірогідніше, тут найбільше простежується зв'язок із метеорологічною тематикою, наприклад, із викликанням дощу. В Саратовській області Маринку робили із глини, а потім, знову ж таки, топили.

Існує багатий етнографічний матеріал, що свідчить про очевидну подібність календарних символів, пов'язаних із обрядовим знищенням старого, того, що стоїть на заваді нового.

Отже, порівнюючи обряди слов'янських народів, пов'язаних з Мареною, робимо висновок про їхню значну схожість. Усі ці традиції включали знищення ляльки або гілок, соломи, які символізували богиню. У такий спосіб слов'яни проганяли зиму, смерть, просили кращого урожаю та раділи приходу весни. Хоча могли бути й дещо різні трактування та виконання цих обрядів у різних народів.

Виходячи з наукових досліджень останніх десятиліть (серед інших висновки таких польських дослідників, як А. Кемпінський²², Л. Коланкевич²³ та Й. Кшиштофорська-Дошек²⁴), ми повинні враховувати умовність сприйняття Маржани як вузького та абстрактного зображення зими та смерті. У політеїстичних віруваннях однобічних уявлень не могло існувати, жодна язичницька система не мала божества з однозначно негативними характеристиками, оскільки поділ між абсолютним добром і абсолютним злом прийшов лише з християнством²⁵. Не випадково М. Гімбутас виділила три основні категорії зображення Великої богині: 1) богиня, що уособлює продуктивні сили природи, в її іпостасі життєдарувальниці й покровительки розмноження; 2) богиня, що уособлює руйнівні сили природи, або богиня смерті; 3) богиня відродження й регенерації, якій підпорядковані життєві цикли всього природного світу. Оскільки смерть і відродження нерозривно пов'язані як частини природного циклу, то Богині смерті та відродження нерідко виступають як єдине божество, що підкреслює синхронність і взаємозалежність циклічних функцій²⁶.

¹⁹ Войтович В. Міфи та легенди... С. 197–198.

²⁰ Шамак А. Міфалогія беларусов. Мінск: Інстытут культуры Беларусі, 2013. С. 147–148.

²¹ Шамак А. Міфалогія беларусов... С. 158.

²² Kempniński A. Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich. Warszawa, 2001. S. 444.

²³ Kolankiewicz L. Dziady. Teatr święta zmarłych. Gdańsk, 1999. S. 421–422.

²⁴ Krzysztoforska-Doszek J. Prasłowiańskie źródła nowszej poezji polskiej. Kraków, 2000. 21 s.

²⁵ Niedzelski G. Marzanna – Ceres czy Hekate?... [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bogowiepolscy.net/gfx/file/Marzanna-Cerera-Hekate.pdf>.

²⁶ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини... С. 244.

Маржана одночасно опікувалася життям, родючістю, врожаєм, багатством, і разом із тим, зимою, війною, смертю. Більше того, в атрибутах передусім виявляються вінок, який надягають на наречену, намистини, золоте яблуко, золотий ключ, щоб відкрити землю/весну та зібране зерно. Наведені вище приклади на-вряд чи можна вважати однозначно пов'язаними із зимою або з вузьким розумінням смерті. Марена – приклад того, як наші предки поклонялися навіть тому, що не приносило їм добра, а скоріше змушувало їх лякатися й жахатися.

До проявів язичництва у хрещеній Русі відносять і звичай насипати небіжчикові в труну зерен – «данину Марені». Цей звичай, як зазначають археологи, був особливо поширений у Новгороді. Тут об'єднуються теми родючості та смерті. У слов'янських сім'ях часто називали дівчаток цим ім'ям не боячись гніву богині, а, можливо, в такий спосіб намагалися її задобрити, щоб вона не насилала мор на їхній рід.

У народних віруваннях та давньопольських легендах вода, море, болото, ліс, печера, зима, сон і ніч є формою воріт у потойбіччя або відіграють роль його метафоричного образу²⁷. Чіткий зв'язок богині Марзанни з первозданим морем змушує її ідентифікувати (принаймні, у західних слов'ян) як одну із головних богинь та найближчу до оригінального образу Матері-Землі. Фольклорні джерела ставлять море на зорі історії («До створення не було нічого, крім неба й моря»), що пов'язане з жіночим принципом. Маржана, таким чином, може вважатися слов'янською матір'ю богів і Всесвіту, схожою на вавилонську богиню первісного океану Тіамат, в елліністичній культурі відому як Талатте (грецький варіант Таласа – «море»)²⁸.

Семантичне ядро *mar-/mog-*, окрім значень «смерть» та «вода», може бути розширене за допомогою подальшого кола асоціацій. Перш за все, це зимовий час, мороз. Також слово «темрява» походить від початкової форми *mogъ*. Це не дивно – адже зимовий час характеризується пануванням ночі. По-друге, це мор (лат. *Mors* – «смерть»), в українських казках – моровиця, що також асоціюється з чумою²⁹. В «Етимологічному словнику російської мови» М. Фасмера корінь «мор» також означає смерть, чуму, мор. Знаходимо й цілий ряд можливих значень кореня «мар»: сонячне спека, туман, задуха, непритомність, блиск, міраж, пагорб, насип, могильний пагорб. Також звернемо увагу на корінь «мара» в українській мові: у сенсах «привід», «мрії», «мана», «втрата свідомості», «сон», «марево»³⁰.

Богиня, яка керує часом темряви, зими та ночі, є господаркою снів. Давні слов'яни вважали, що уві сні можна бачити духи померлих предків, сон – ворота у світ мертвих. Ось чому в деяких російських говірках термін *мара* означає водночас дух, привид і сон³¹.

За переказами древніх слов'ян, навіть після відходу Зими-Смерті з людьми залишалися її численні слуги – мари. Це злі духи хвороб, вони носять голову під пахвою, бродять по ночах під вікнами будинків і шепочуть імена домочадців: хто відгукнеться на голос мари, той помре. За білоруськими переказами, *мара* – величезна страшна істота на коротких лапах, обов'язково чорна, яку діти дуже бояться. Коли *мара* рухається, від неї йдуть металеві звуки, як віддалені удари в чавунний казан. Вона не тільки цілує й лоскоче свою жертву, але й душить її, налягаючи їй на груди. Правда, у більшості випадків, *мара* робить це із сонними людьми, які не можуть чинити опір. Про вигляд і характер мари свідчать розрізне-

²⁷ Niedzelski G. Marzanna – Ceres czy Hekate?... [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bogowiepolscy.net/gfx/file/Marzanna-Cerera-Hekate.pdf>.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Фасмер М. «Этимологический словарь русского языка». [Електронний ресурс]. URL: <https://gufo.me/dict/vasmer>.

³¹ Ibid.

ні згадки, що збереглися в народі: «Виглядаєш як мара» – на адресу скуйовдженої дівчини або «причепився як мара» – про людину нахабну та нав'язливу³².

Язичницькі вірування слов'ян представляли собою світ численних духів різного походження, які оживляли житла, природу й небесний світ. Деякі з цих духів вже в протослов'янський період набули більшого значення й шанувалися більше інших, перетворившись тим самим у богів і піднявшись над іншими духами. З цим пантеоном слов'яни поширилися зі своєї прабатьківщини на нові, віддалені один від одного історичні місця поселення, що піддавалися різним новим впливам. На цих територіях індивідуалізація богів тривала³³.

Процес усвідомлення єдності землеробських доль ішов повсюдно; у кожній великій області нові уявлення групувалися навколо того чи іншого локального жіночого божества. Все це різноманіття імен свідчить не стільки про відмінності уявлень, скільки про повсюдність їх, про втягування локальних божеств у створення образу Великої Матері³⁴. Жіноче божество, асоційоване з «матір'ю-сирою-землею», з плоносною силою землі як головний персонаж аграрного культу живе в народних віруваннях слов'янських народів і дотепер. Зараз уже можна сказати, що якщо у слов'ян і не було богині Марени, то, без сумніву, був стародавній загальнослов'янський комплекс уявлень про божество рослинної сили, яка щорічно народжується і щорічно вмирає³⁵.

Аналіз джерел дає змогу стверджувати, що ставлення до смерті в наш час і в давні часи істотно відрізняється. Смерть для наших предків не припускала по смертних страждань і кар. Слов'яни твердо знали, що свої вчинки за життя частково вони самі оплатили, частково покарання перейшло до молодших нащадків. А за межею смерті їх чекав Вирій, посмертний світ. Будь-чие життя має початок (народження) і кінець (смерть). Тож Марена, як уособлення смерті, не добра і не зла, оскільки до самих сил природи неможливо застосувати такі суто людські поняття. Життя й смерть – єдине ціле. Так, якби не зима, одне з підконтрольних Марені явищ, природа не змогла б відпочивати, постійно плодоносила б і в результаті стала б безплідною. І як би не називали богиню смерті різні слов'янські народи, всюди їй не тільки бояться, але і поважають за постійне відродження життя, підтримку рівноваги в природі і Всесвіті.

Окрім етнографічних джерел, які дають цікавий матеріал про обряди, присвячені досліджуваній богині, існують і фольклорні згадки про неї. Свідчення усної народної творчості особливо важливі для нашого дослідження, оскільки дають текстуальне підтвердження ідей, висновків, яких доходять згадані нами етнографи, історики, філософи. Як вказує В. Пропп, фольклорні джерела (а особливо казки) мають тісний зв'язок із язичництвом, обрядами та звичаями. Вони можуть за змістом повністю відповідати означеному культовому дійству (хоча й доволі рідко), переосмислювати або переінакшувати його, надаючи зовсім іншого змісту³⁶.

У білоруському фольклорі можна знайти казки про Марену, серед яких «Марена і Стах». У цій казці говориться, що Марена – холодна смерть – не шкодує нікого, морозить людей, і вони засинають в снігу. Живе вона в темному, густому лісі, з якого білою хмарою зі снігу піднімається, з'являється жінкою в білому вбранні й з волоссям довгим, до самих п'яток, яке все небо закриває³⁷.

Знаковим казковим персонажем російських чарівних казок є Мар'я Моревна, яка, на нашу думку, є втіленням богині Марени. В однойменній казці зі збірки

32 Ненадавец А. Нарысы беларускай мифалогіі. Мінск: Беларуская навука, 2013. С. 386–389.

33 Нидерле Л. Славянские древности. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. С. 407.

34 Рыбаков Б. А. Язычество древних... С. 308.

35 Там же. С. 299.

36 Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. [Электронный ресурс]. URL: http://www.lib.ru/CULTURE/PROPP/skazki.txt_with-big-pictures.html.

37 Шамак А. Мифалогія беларусов... С. 244–246.

А. Афанасьєва її називають прекрасною королівною³⁸. Вона не тільки красива, але й сильна жінка, могутня богатирша й очільниця війська. Казкова героїня в цьому випадку грає роль богині родючості, яка стає гостею Кощєєва підземного царства тільки на час холодів, коли у хліборобів настає перерва в їх господарській діяльності. Цей сюжет є відлунням часів матріархату. Спочатку Мар'я Моревна як одне зі втілень Великої богині мала владу над усіма божественними силами, зокрема й над Кощєєм. Казка зображує й Змія, що сидить на ланцюзі в будинку Мар'ї Моревни. Але в патріархальні часи їхні ролі змінилися, і тепер уже Кощєй диктує свою волю богині. Казкове оповідання поєднало, таким чином, різні міфи про Кощєя та його кохану Мар'ю Моревну. Цикл казок про неї доносить до нас ще одне з імен Великої богині, під яким її шанували наші предки³⁹.

Одним із головних жіночих образів російських казок є Баба Яга, яка за своїми основними рисами може вважатися виявом Великої Матері або Марени. В. Пропп у книзі «Исторические корни волшебной сказки» докладно описує її особливості. У першу чергу, це зв'язок Баби Яги зі смертю, підземним царством. Вона займає собою усю хатинку: «На печке лежит баба-яга, костяная нога, из угла в угол, нос в потолок врос», що недвозначно нагадує мерця у труні. На цей аспект указує і Гюнтерт, порівнюючи кількох стародавніх богинь і Бабу Ягу: «Якщо Хель (північна богиня підземної країни мертвих) має колір трупа, то це означає не що інше, як те, що вона, богиня смерті, сама є труп». Другою особливістю цього персонажа є зв'язок із материнством, гіпертрофована жіночність (вона показується жінкою з величезними грудьми). В. Пропп вважає, що в казках про Бабу Ягу якраз зберігаються залишки найдавніших суспільних відносин, матріархату, коли жінка-мати була й володаркою. Персонаж міфу зберігає лише атрибути влади, а не материнства як такого, тому в різних казках Баба Яга панує над тваринами, вітрами або сонцем⁴⁰. З огляду на перераховані риси можемо стверджувати, що в цьому казковому образі втілено досліджуваний нами архетип.

Варто згадати також і численні пісні, приказки та прислів'я, які дають нам розуміння як обрядових особливостей культу Марени, так і побутових забобонів, пов'язаних із нею. Ці компоненти усної народної творчості ми цитували у першій частині нашої роботи у контексті конкретних обрядових практик.

Отже, архетип Великої Матері об'єднує ціннісне поле українців, білорусів, росіян, поляків, чехів та словаків, але має децю різні прояви. Етнографи, історики, філософи вивчали цей архетип в обрядах, фольклорі, традиціях слов'ян і доходили схожих висновків. Завдяки нашому всебічному аналізу їхніх праць та конкретних джерел усної народної творчості ми змогли довести те, що протягом усієї історії розвитку окремих слов'янських народів у їхній культурі зберігалися залишки досліджуваного культу. Очевидно, що обряди, пов'язані з Мареною, мають багато спільного в різних слов'янських народів, може відрізнятися лише вигляд самої богині, її функції та значимість. Вона залишається нашим загальним культурним та аксіологічним надбанням, показує двоїсту природу слов'янської культури та самого життя.

References

Abrashkin, A. (2013). Russkie bogi. Podlinnaya istoria ariyskogo yazichestva. [Russian gods. The true story of Aryan paganism]. Moscow, Russia.

Afanasiev, A. (2010). Narodnie russkie skazki [Folk Russian fairy tales]. Moscow, Russia.

³⁸ Афанасьев А. Народные русские сказки. Москва: Азбука, 2010. С. 300–305.

³⁹ Абрашкин А. Русские боги. Подлинная история арийского язычества. [Електронний ресурс]. URL: <http://loveread.ec/contents.php?id=73549>.

⁴⁰ Пропп В. Исторические корни... [Електронний ресурс]. URL: http://www.lib.ru/CULTURE/PROPP/skazki.txt_with-big-pictures.html.

- Voitovich, V. (2005). Mifi ta legendi davnioi Ukraini [Myths and legends of ancient Ukraine]. Ternopil, Ukraine.
- Gymbutas, M. (2006). Civilisazia Velikoy Bogini. Mir Drevney Evropy [Civilization of the Great Goddess. World of Ancient Europe]. Moscow, Russia.
- Crymskiy, S. (2008). Pid sygnaturoyu Sofii [Under the signature of Sophia]. Kyiv, Ukraine.
- Lastovski, V. (1910). Kolki slov ab davniov veri belarusav [How many words about the ancient faith of Belarusians]. *Nasha Niva*, 15–17.
- Nenadavec, A. (2013). Narysy belaruskai myfalogii [Essays on Belarusian mythology]. Minsk, Belarus.
- Niderle, L. (1956). Slavianskie drevnosti [Slavic antiquities]. Moscow, USSR.
- Propp, V. Istoricheskie korni volshebnoi skazki [The historical roots of a magic tale]. [Elektronniy resurs]. Russia.
- Rybakov, B. (1981). Yasychestvo drevnih slavian [Paganism of the ancient Slavs]. Moscow, USSR.
- Seriakov, M. (2016). Bogyni slavianskogo myra [Goddesses of the Slavic world]. Moskow, Russia.
- Sikorska, I. (2006). Genesa obrazu machuhi v zahidnoevropeiskiy ta ukrainskiy folklorniy tradicii. Mifologichna kazka ta istorichna diysnist [Genesis of the image of the stepmother in the Western European and Ukrainian folklore tradition. Mythological fairy tale and historical reality]. *Lyteratura. Folklor. Problemy poetyki: zb. nauk. prats, is. 24, p. 2. P. 659–675*.
- Stryikovskiy, M. (2011). Lytopis polskiy, lytovskiy, zhudskiy i vsiei Rusi [Chronicle of Polish, Lithuanian, Zhemud and all of Rus] / Vydp. red. O. Kupchinskiy. Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Lviv, Ukraine. 1075 p. (Istorychni dzherela. T. 10).
- Tokarev, S. (otv. red.). (1977). Kalendarnye obychai i obriady v stranah Zarubezhnoy Evropy. Konec XIX – nachalo XX v. Vesennie prazdniki [Calendar customs and rituals in the countries of Foreign Europe. The end of the XIX – the beginning of the XX century. Spring holidays]. Moscow, USSR.
- Fasmer, M. Etymologicheskii slovar russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language] / Per. s angl. O. N. Trubachev. [Elektronniy resurs]. Russia.
- Shamak, A. Mifalogia belarusov [Mythology of Belarusians]. Minsk, Belarusia.
- Kempiński, A. (2001). Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich. Warszawa, Poland.
- Kolankiewicz, L. (1999) Dziady. Teatr święta zmarłych. Gdańsk, Poland. 421–422 s.
- Krzysztoforska-Doschek, J. (2000). Praslówiańskie źródła nowszej poezji polskiej. Kraków, Poland.
- Niedzelski, G. Marzanna – Ceres czy Hekate? *Weneda. Metologia Staropolska – Weneda. Old Polish Metolis*. [Elektronniy resurs]. Poland.

Рижова Олександра Віталіївна – студентка Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Ryzhova Oleksandra V. – student of the O. M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

FORMS OF MANIFESTATION OF THE ARCHETYPE OF THE GREAT MOTHER IN THE IMAGE OF THE GODDESS MARENA IN THE ANCIENT CULTURE OF VARIOUS SLAVIC NATIONS (UKRAINIANS, BELARUSIANS, RUSSIANS, POLES)

The purpose of the article: to consider the worldviews of the ancient Slavs about the image of the mother, which is the dominant collective experience, extremely ancient (matriarchy) and relevant (native mother) at the same time; to find out what contradictions it causes in explanations and interpretations; point to the dual nature of the archetype of the Great Mother, the main features of which are: fertility and prosperity, death and life, rebirth and love. Through folklore, the author tried to present the peculiarities of the mentality of the Slavic nations, to find their common and distinctive features, to explain their worship something that did not bring good, but rather made them afraid and terrified. The results of the study indicated the common behavior of the Slavs in relation to Marena – everywhere she was not only feared, but also respected for the constant revival of life, maintaining balance in nature and the universe. Thus, analyzing the Ukrainian, Polish, Czech, Slovak, Belarusian and Russian rites, proverbs, songs, fairy tales, etc., the author concluded that the archetype of the Great Mother unites the value field of these Slavic nations, but has slightly different manifestations.

Keywords: Slavs, archetype, Marena, folklore, sources, mentality, life, death.

Дата подання: 7 липня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рижова О. Форми прояву архетипу Великої Матері в образі богині Марени у давній культурі різних слов'янських народів (українців, білорусів, росіян, поляків). *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 25–35. DOI: 10.5281/zenodo.4119878.

Цитування за стандартом APA

Ryzhova, O. (2020). Formy proiavu arkhetypu Velykoi Materi v obrazii bohyni Mareny u davniij kulturi riznykh slovianskykh narodiv (ukraintsiv, bilorusiv, rosiian, poliakiv) [Forms of manifestation of the archetype of the Great Mother in the Image of the Goddess Marena in the Ancient culture of various Slavic Nations (Ukrainians, Belarusians, Russians, Poles)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 25–35. DOI: 10.5281/zenodo.4119878.